

Міністерство освіти і науки України
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

Деденєв Олександр Юрійович

Методичні рекомендації

**МЕТОДИКА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
УЧНІВ 5-9 КЛАСІВ НА УРОКАХ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ**

Полтава, 2022

Деденєв Олександр Юрійович. Методика розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання: методичні рекомендації. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2022. 28 с.

Зміст

Вступ	3
1. Психолого-педагогічні особливості розвитку громадянської відповідальності учнів	4
2. Діагностика сформованості громадянської відповідальності учнів у процесі трудового навчання	8
3. Педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання	13
4. Методи розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання.....	17
5. Стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проектно-технологічної діяльності	24
Література.....	26

Вступ

Сучасне оновлення стандартів базової середньої освіти спрямовується на формування національної свідомості учнівської молоді її соціалізацію в умовах глобальних змін і викликів. Наближення процесу предметного шкільного навчання до життєвих потреб учнів забезпечується формуванням громадянської ключової компетентності, якою поєднуються знання, вміння та навички з виконання соціальних ролей у командній роботі, готовності до досягнення компромісів та попередження виникнення конфліктних ситуацій, толерантності, відповідальності та поважного ставлення до думок інших людей зі сформованістю життєвої позиції учнів. Це обумовлює потребу в оновленні підходів до громадянського виховання учнів я патріотів України, здатних до виявлення активності та відповідальності у громадському та особистому житті.

Вивчення сучасного стану громадянського виховання учнів основної школи актуалізує необхідність вдосконалення змісту, методів, форм організації та засобів розвитку громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання.

Зазначені положення є особливо значущими для учнів 5–9-х класів, які засобами інформаційних технологій опановують проєктування та виготовлення виробів, виявляють особисту творчу здатність на фоні підліткового прагнення до пізнання довкілля. Маючи широкі можливості щодо вирішення цього поліаспектного завдання, сучасна технологічна галузь освіти потребує теоретичного обґрунтування інноваційних моделей методики використання інформаційних технологій навчання учнів виготовлення різних, у тому числі й вишитих виробів на уроках трудового навчання.

На цьому зосереджують увагу вітчизняні науковці, які досліджували методологічні основи філософії освітньої діяльності (В. Андрущенко, О. Базалук, І. Зязюн, С. Клепко, В. Кремень, О. Овчарук та ін.); специфічні особливості навчально-виховної діяльності вчителя трудового навчання ЗЗСО (М. Близнюк, Л. Гуцан, О. Коберник, В. Мадзігон, Л. Оршанський, В. Сидоренко, Ю. Срібна, В. Стешенко, А. Терещук, Г. Терещук, В. М. Титаренко, В. П. Титаренко, В. Юрженко, А. Цина, С. Ящук та ін.); особливості громадянського виховання учнів (О. Бескорса, І. Голіна, О. Кияшко, О. Кошелєв, О. Кудря, А. Макаренко, Ю. Молчанова, Л. Паращенко, Н. Протасова, Т. Ремех, В. Сухомлинський та ін.); теоретичні основи розвитку громадянської відповідальності здобувачів освіти (І. В. Андрущук, І. П. Андрущук, О. Кисла, В. Коваль, І. Крицька, А. Цина та ін.). Здобутки вказаних досліджень виступають психолого-педагогічною основою цілісного підходу до обґрунтування шляхів формування громадянської відповідальності учнів, дають змогу визначити цей феномен як інтегративний вияв ряду її компонентних складників, обумовлених особливостями ЗСО. Все це висуває оновлені вимоги до підготовки вчителів-

предметників до використання дієвої універсально-наукової методики формування громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання.

Методичні рекомендації спрямовані на підвищення ефективності методики розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання засобами перевірених практикою структурних концепцій розвитку особистості, які розглядаються як важливе завдання трудового навчання, а використання педагогічних технологій трудового навчання для розвитку громадянської відповідальності передбачає забезпечення органічного поєднання цих концепцій у процесі трудового навчання, враховуючи індивідуальні особливості учнів.

1. Психолого-педагогічні особливості розвитку громадянської відповідальності учнів

Проблема формування громадянської відповідальності актуалізована Законом України «Про освіту» (2017), «Концепцією громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» (2000) та «Концепцією громадянської освіти в Україні» (2000). Розвиненість почуття відповідальності та обов'язку перед Батьківщиною і суспільством потребує визначення психолого-педагогічних особливостей розвитку громадянської відповідальності учнів. Поступове вироблення почуття відповідальності особистості за реалізацією своєї громадянської позиції здійснюється під час розвитку у вихованців суб'єктивних характеристик за важливими для громадянського виховання принципами самоактивності й саморегуляції. Усвідомлення взаємозв'язків між ідеями прав людини, індивідуальної свободи особистості та її громадянською відповідальністю, готовність брати на себе відповідальність, формування відповідальності за свої дії є важливими завданнями громадянського виховання.

Законом України «Про освіту» (2017) задекларовано серед складників мети освіти виховання відповідальних громадян, здатних до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь суспільству. Виховання, як складова цілісного освітнього процесу орієнтується на формування в учнівської молоді відповідальності як соціально-політичної цінності українського народу.

В громадянській освіті країн Східної Європи, у тому числі й в Україні, превалює емоційний підхід, заснований на формуванні системи духовних та моральних громадянських цінностей особистості. За часів незалежності України, за сприяння Конституції України (2014), Державної національної програми «Освіта: Україна XXI ст.» (1994), Концепцій громадянської освіти та виховання (2000), в державі поступово вибудовується система виховання громадянських якостей молоді, заснована на задекларованому в цих

нормативно-правових документах соціальному замовленні відносно громадянського виховання особистості.

Концепцією громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000) основну увагу акцентовано на засобах шкільних початкових предметів, у навчальних програмах яких задекларовано реалізацію наскрізної змістової лінії «громадянська відповідальність», яка потребує розробки відповідного навчально-методичного супроводу.

Отже, як бачимо поняття відповідальність є одним із основних у громадянській освіті і вихованні. Виховання та розвиток громадянської відповідальності в сучасній громадянській освіті здійснюється на поступово ускладнюваних трьох рівнях: опанування знань (у вигляді «навчання про»); розвиток ставлень та розумінь («навчання для»); набуття практичного досвіду («навчання через досвід») (Навчаємо демократії, 2011; Громадянська відповідальність: 80 вправ..., 2017). Набуваючи в ЗЗСО практичних умінь із виявів відповідальності у спільній діяльності, учні перебувають у демократичному освітньому середовищі.

Шкільне предметне навчання, маючи змістову лінію «громадянська відповідальність», сприяє розширенню в учнів знань, вдосконаленню предметних та ключових компетентностей, формуванню ціннісних ставлень шляхом набуття особистого практичного досвіду співпраці, самостійного аналізу ситуацій найближчого оточення, вираженого прийняття відповідальних рішень у конструктивній взаємодії зі спільнотами та іншими людьми.

Відповідальному ставленню до майбутнього та усвідомленню учнями того, що вони є творцями цього майбутнього, формуванню громадянських якостей патріотизму, милосердя, поваги, небайдужості до проблем інших людей, сприяє участь у виховних заходах із розвитку життєвих навичок і навичок здорового життя.

Беручи участь у рамках проєкту «Школа як осередок розвитку громади» в акціях «Чисте довкілля», «Ти потрібен», «Волонтер року», конкурсі відеороликів «Відповідальність починається з мене» в учнів формується відповідальність за місце в якому вони живуть та навчаються, за результати своєї праці. З метою просвітницько-виховної та агітаційної роботи кращі проєкти презентуються на батьківських конференціях. Набуті учнями навички громадянської активності та відповідальності сприятимуть їхній адаптації до реалій сучасного життя (Десять років успіху громадсько-активних шкіл Полтавської області (2009-2019), 2020, с. 57, 71).

Навчання учнів дисципліні та відповідальності, їхньому духовному та фізичному загартуванню сприяють гуртки патріотичного виховання в ЗЗСО. Практичне ознайомлення учнів із військовою технікою та зброєю в них здійснюють справжні військові інструктори з бойовим досвідом. Учні вчать ставити намети, влучно стріляти, здійснювати канатні переправи та розводити багаття. Навчання організованості, відповідальному плануванню дій

здійснюється на засадах відповідальності кожного члена гуртка патріотичного виховання за виконання своїх обов'язків та доручень

Як бачимо, відповідальним громадянським діям, повазі до інших людей, їхніх думок та інтересів можна ефективно навчати лише практично. Навчання впродовж життя у світі альтернатив за індивідуальними освітніми траєкторіями надає здобувачам освіти право на вибір шляхів власного розвитку на роки, беручи на себе відповідальність за своє майбутнє. Сучасні ЗЗСО, як осередки розвитку громад, прагнуть до забезпечення діалогу з громадськістю в пануванні дій щодо розвитку громадянської відповідальності учнівської молоді.

Водночас слід зазначити, що проголошені Концепцією громадянського виховання особистості (2000) шляхи формування громадянської відповідальності в предметному шкільному навчанні дотепер не знайшли належного методичного супроводу. У діючих сучасних програмах (Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5–9 класи, 2017), навчальних посібниках (Трудове навчання 5–6 класи, 2019; Терещук та ін., 2021), критеріях оцінювання навчальних досягнень учнів із трудового навчання (Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти, 2011) цей напрям відображено лише в загально-декларативному вигляді.

Розглянемо далі сучасні психологічні особливості формування громадянської відповідальності учнів як значущого показника особистісної зрілості.

Деталізації розуміння процесу формування громадянської відповідальності особистості та визначенню шляхів його ефективного здійснення сприяє визначення психологічних складових цього процесу. До провідних механізмів формування громадянської відповідальності людини, як інтегративного критерію її особистісної зрілості, відносяться *персоналізація, персоніфікація, ідентифікація, цілепокладання, менталізація та рефлексія* (В. Сухомлинський, 1977, т. 3; Фурман, 2015).

Внаслідок *персоналізації* людина набуває ідеальних уявлень про життя і діяльність інших членів суспільства, проявляє прагнення і можливість стати особистістю в процесі суспільної взаємодії. Провідним спонукальним чинником тут виступає духовна сила у формі ідей, актуальність яких не зменшується навіть після смерті її носія. Такими національними ідеями для українців є, наприклад, феномени «козацтва», «кобзарства» (Снігур, 2005, с. 8).

Іншою складовою механізму формування громадянської відповідальності є *персоніфікація*, яка полягає в наділенні рослин, тварин, предметів, понять, природних явищ особистісними якостями людини. Явище персоніфікації використовується, наприклад, у поезії Тараса Шевченка: «реве та стогне Дніпр широкий...», впливаючи на формування світоглядних цінностей та ставлень, становлення громадянського патріотизму людини як духовного чиннику економічної могутності та обороноздатності України.

Механізм *цілепокладання* у формуванні громадянської відповідальності полягає, за Філософським словником (1986, с. 755), у формуванні цілі у вигляді цілепокладання (суб'єктно-ідеального образу бажаного) та цілереалізації (втільнення цілі в об'єктивно-реальні результати діяльності). Здійснення громадянські вчинків потребує від особистості свідомого визначення мети, розробки плану дій із її досягнення, задіюючи процес індивідуального цілеформування.

Втілення громадянської поведінки в конкретні етнічно-культурні аспекти обумовлює залежність формування громадянської відповідальності від впливу механізм *менталізації*, дія якого обумовлена глибинними чинниками внутрішнього світу людини: неусвідомлені потяги, асоціації чи психічні образи, за З. Фрейдом (Копець, 2008, с. 343); колективне несвідоме з утримання всього духовного спадку людської еволюції, за К. Г. Юнгом (Копець, 2008, с. 359).

Рівень вияву громадянської відповідальності визначається механізмом *рефлексії*, що полягає в самоусвідомленні своєї поведінки і того, як людина сприймається іншими. Досягнення людиною рефлексивного рівня характеризується розумінням того, що вона є творцем не лише своєї долі, а й своєї громади, всієї країни.

Розглянуті вище психологічні особливості формування громадянської відповідальності особистості взаємодоповнюють один інший в ході виявів людиною суспільної поведінки, забезпечують утворення та розвиток громадянських якостей особистості, визначають рівень її загальної просуспільної активності. Рівень вияву громадянської відповідальності обумовлюється, на нашу думку, активністю та смисловим наповненням життя особистості, яке вона спрямовує на своє громадянське самовдосконалення, на соціальну самореалізацію шляхом освіти, через вияви власної громадянської позиції та просуспільної спрямованості.

Індивідуальні відмінності у виявах відповідальності особистості перед суспільством обумовлюються виявами незалежності або взаємозалежності її Я (Myers, 2010, с. 253). Схвалення незалежного Я здебільшого притаманне індивідуалістським культурам Заходу, коли людина сприймає оточення через формат думок і переживань власного Я. Для них є характерними вияви індивідуалізму та незалежності Я особистості, наявність індивідуалістського типу громадянської відповідальності. В індивідуалістських культурах освіта та сімейне виховання зорієнтовані на навчання молоді самостійному мисленню та незалежності, формують уміння визначати власні цінності. Індивідуалістичне громадянське виховання багато уваги приділяє особистому процвітанню дитини, визначенню нею свого стилю життя, не актуалізуючи увагу на формуванні прив'язаності до інших людей (див. рис. 1).

Взаємозалежне Я, притаманне більшою мірою культурам Сходу, характеризується відчуттям людиною своєї колективістської приналежності до родини, друзів, соціальною взаємозалежністю від міжсуб'єктних контактів (Myers, 2010, с. 254). Пріоритетами громадянської відповідальності тут

декларується альтруїстичні відносини між людиною та оточенням, коли Я кожного спрямовується на відповідальну просуспільну поведінку. Колективістські культури зорієнтовані здебільшого на сімейні цінності,

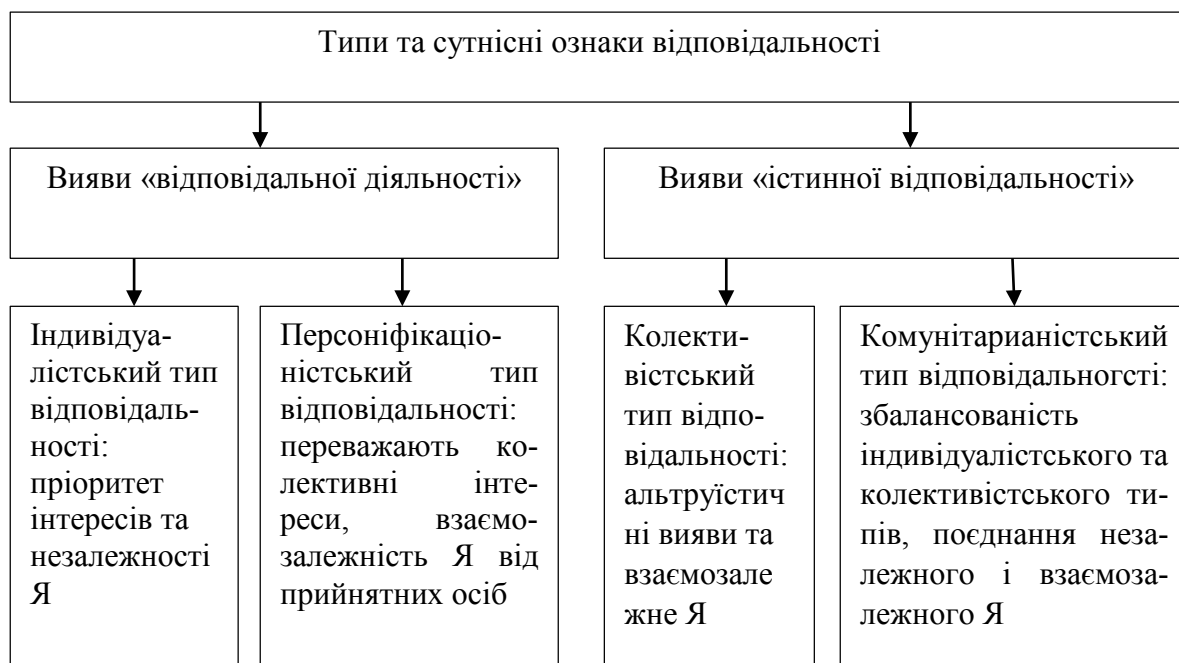

Рис. 1. Види прояву та типи відповідальності людини

турботу про дітей та людей похилого віку. Громадянське виховання на засадах взаємозалежності спрямовується та формування здатності цінувати стосунки, бути чуйним, виявляти турботу та відповідальність не лише за себе, а й інших людей, надаючи їм підтримку та приймаючи її. Розвиток громадянської відповідальності колективістського типу відбувається у взаємостосунках, коли виникає потреба адаптуватися, пристосовуватися до них, стримуючи власне Я на користь інших людей. Подібні труднощі особистісно-громадянського зростання сприяють вдосконаленню людини, виховують цілеспрямованість, наполегливість та рішучість у виборі життєвих кроків, актуалізують альтруїстичні якості, отримуючи задоволення від допомоги іншим словом чи ділом (Браун, 2004, с. 158).

Між колективістським та індивідуалістським типами громадянської відповідальності є персоніфікаціоністський (передбачає відповідальні вчинки людини відносно значущо-прийнятних для них персон) та комунітаріаністський (збалансовує індивідуальні вияви поваги до себе з колективістською турботою про суспільні інтереси) її типи (Myers, 2010).

2. Діагностика сформованості громадянської відповідальності учнів у процесі трудового навчання

Ефективність розвитку громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні визначається його результатами, задекларованими

Державними стандартами базової і повної загальної середньої освіти (2011; 2020). Вимоги до розвитку громадянської відповідальності учнів основної школи в освітній галузі «Технології» Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти (2011) визначає як соціалізацію учнів у суспільстві шляхом формування здатності до розвитку надбань рідної культури, використовуючи засоби декоративно-ужиткового мистецтва, набуття ними досвіду партнерської взаємодії та ціннісного ставлення до трудових традицій.

У розробленій за цим Державним стандартом Програмі для загальноосвітніх навчальних закладів: трудове навчання 5–9 класи (2017), зазначено, що випускник основної школи – це патріот України, обізнаний у її історії, є носієм української культури, що поважає культуру інших народів, здатний виявляти відповідальність та активність у громадському та особистому житті, бережливо ставиться до природи, доцільно та безпечно використовує досягнення техніки, науки.

Серед ключових компетентностей, на формування яких орієнтовано зміст навчальної програми з трудового навчання, визначено і громадянську компетентність, спрямовану на навчання учнів умінню досягати компромісів, усвідомленню цінності працьовитості та праці для досягнення людиною добробуту, відповідального, толерантного та поважного ставлення до інших думок. Громадянська відповідальність, як і будь-яка інша ключова компетентність містить, когнітивні (знання, вміння), мотиваційно-ціннісні (ставлення), емоційні складові, якими визначається успішність застосування учнями у власній життєдіяльності набутих предметних компетентностей із трудового навчання (Локшина, 2009; Партола, 2020, с. 168; Шокатько, 2021, с. 303).

Для її формування програмою передбачено використання інтерактивних методів та виконання учнями просуспільних проєктів. З метою формування ключової громадянської компетентності до змісту навчальної програми закладено наскрізну змістову лінію «Громадянська відповідальність», призначену для формування в учнів громадянської ключової компетентності, здатності щодо її застосування у предметному трудовому навчанні в наближених до життя ситуаціях, доповнення досвіду учнів, відповідно до їхніх здібностей та нахилів, професійних намірів та сформованих трудових знань і вмінь.

Змістова лінія «Громадянська відповідальність» спрямована на становлення відповідальних членів суспільства і громад, які усвідомлюють механізми та принципи суспільного життя, розуміють актуальність національних ініціатив, здатні спиратися у трудовій діяльності на культурні вектори та традиції розвитку держави.

Учні 5–6 класів навчальна програма орієнтує на визначення у спільній діяльності всіх учасників освітнього процесу алгоритмів взаємодії під час проєктування та виготовлення соціально значущих виробів, на формування розуміння необхідності дотримання етикету задля створення свого позитивного іміджу.

В учнів 7–9 класів під час трудового навчання формується здатність до раціонального використання різних конструкційних матеріалів, обґрунтування своєї позиції в питанні використання ресурсозберезувальних та екологічно чистих технологій виготовлення виробів, об'єктивного оцінювання результатів власної проектно-технологічної діяльності.

Оновлений Державний стандарт базової середньої освіти (2020) передбачає формування в учнів ключової громадянської компетентності, що ґрунтується на ідеях рівності, демократії, дотримання прав людини, справедливості, усвідомлення рівних можливостей і прав та спрямовується на розвиток в учнів готовності, з опорою на загальнолюдські та суспільні цінності, діяти відповідально у житті ЗЗСО, свого навчального класу, критично осмислювати події вітчизняної та світової історії, їхній вплив на формування громадянської свідомості та самоідентифікацію особистості. Громадянська компетентність, за Державним стандартом базової середньої освіти (2020), передбачає вияви учнівською молоддю толерантності, поваги до інших, здатності до конструктивної співпраці, співпереживання, розуміння правил поведінки та спілкування на засадах спільних моральних цінностей.

Серед вимог до обов'язкових результатів навчання учнів у технологічній освітній галузі Державним стандартом базової середньої освіти (2020) визначені ряд виявів громадянської відповідальності, що представлені в таблиці 1. Під час навчання учнів втіленню задумів у соціально- та особистісно значущих виробах за алгоритмом здійснення проектно-технологічної діяльності учні 5–6 класів повинні виявляти відповідальне ставлення до неї. Оцінювання та презентація учнями 7–9 класів результатів своєї проектно-технологічної діяльності передбачає прояви здатності до врахування у їхній діяльності прав інтелектуальної власності розробників,

Таблиця 1

Вимоги Державного стандарту базової середньої освіти (2020) до обов'язкових результатів навчання та оцінювання громадянської відповідальності учнів 5–9 класів у технологічній освітній галузі

Обов'язкові результати	Загальні результати	5–6 класи	7–9 класи
Втілення задуму в готовий продукт за алгоритмом проектно-технологічної діяльності	Проектує особистісно і соціально значущий виріб [ТЕО 1.1]	Демонструє в роботі зосередженість, акуратність, обережність, <i>відповідальність</i> тощо [6 ТЕО 1.2.5-1]	
	Оцінює і презентує результати проектно-технологічної діяльності [ТЕО 1.3]		Враховує у власній діяльності права інтелектуальної власності розробників, раціоналізаторів, винахідників, інших осіб, усвідомлює <i>відповідальність</i> за порушення цих прав [9 ТЕО 1.3.2-6]

Ефективне використання техніки і матеріалів без заподіяння шкоди навколишньому середовищу	Ощадно використовує матеріали [ТЕО 3.2]	Демонструє <i>відповідальність</i> за збереження навколишнього середовища, зокрема за сортування відходів [6 ТЕО 3.2.1]	Із застосуванням інформаційних джерел обґрунтовує доцільність <i>відповідальної</i> споживчої поведінки та екологічного виробництва [9 ТЕО 3.2.1-1]

винахідників, раціоналізаторів та інших осіб, вияви усвідомлення відповідальності за порушення цих прав.

Ефективне використання учнями 5–9 класів матеріалів та техніки без заподіяння шкоди довкіллю, як результат навчання, передбачає навченість учнів ощадному їх використанню та демонстрацію учнями 5–6 класів відповідальності за збереження довкілля, зокрема за вторинне використання відходів та готовність учнів 7–9 класів до застосування інформаційних джерел для обґрунтування доцільності відповідально-споживчої поведінки та екологічності виготовлення проєктованих ними виробів.

Ключова компетентність громадянської відповідальності набувається учнями в ході трудового навчання та виявляється за Критеріями оцінювання навчальних досягнень учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти (2011), передбачаючи визначення рівнів навчальних досягнень учнів в опануванні змістом трудового навчання за вимогами навчальної програми.

Для характеристики результатів навчання технологій, за Методичними рекомендаціями щодо оцінювання навчальних досягнень учнів 5–6 класів, які здобувають освіту відповідно до нового Державного стандарту базової середньої освіти, заповнюється Свідоцтво навчальних досягнень за чотирма рівнями (В – високий, Д – достатній, С – середній та П – початковий) та відповідними їм балами 12-бальної шкали оцінювання.

Система діагностування ключової компетентності з громадянської відповідальності учнів під час трудового навчання орієнтована на отримання та надання всім учасникам освітнього процесу достовірної та надійної інформації щодо стану розвитку складових компетентності цього виду, коригування та вдосконалення методики їхнього формування та розвитку в трудовому навчанні (Боярська-Хоменко, Ворожбіт-Горбатюк, 2021).

У розробці засобів діагностування розвитку громадянської відповідальності учнів ми виходили з технологій оцінювання компетентностей за проєктом PISA (PISA: природничо-наукова грамотність, 2018). За цим проєктом компетентність розуміється як грамотність учнів, зrealізована у їхніх уміннях застосування набутих знань, умінь і навичок у повсякденному житті (Основные результаты международного сравнительного исследования PISA-2018, 2018).

Ефективність трудового навчання учнів щодо якості розвитку громадянської відповідальності учнів здійснювалося нами за критеріями та показниками її вияву (Деденєв, 2023а, с. 419–421).

Ступінь вияву освітніх досягнень учнів характеризується нами за рівнями сформованості громадянської відповідальності на засадах критеріїв її продуктивності. Виявлення рівнів розвитку компонентів громадянської відповідальності на уроках трудового навчання нами здійснюється за динамікою успішності освітньої діяльності учнів на засадах позитивних змін в індивідуальних особливостях їхнього прояву (початковий, середній, достатній та високий), які застосовуються в оцінюванні навчальних досягнень учнів за 12-бальною шкалою. Початковий рівень розвитку громадянської відповідальності визначається як пороговий, такий, що відповідає мінімально-необхідним вимогам державного освітнього стандарту. Інші, більш високі рівні, визначаються як опорні (референтні) точки, якими характеризуються типові вимоги до очікуваних результатів індивідуальних освітніх досягнень учнів ЗЗСО щодо розвитку громадянської відповідальності.

В таблиці 2 представлено конкретизацію та описи показників розвитку громадянської відповідальності учнів, як авторський інструментарій діагностування її станів.

Таблиця 2

Критерії, показники та рівні розвитку громадянської відповідальності в освітній діяльності учнів ЗЗСО

№ п/п	Критерії оцінювання	Показники оцінювання	Рівні розвитку
1.	Активність вчинків у застосуванні практичного досвіду громадянської відповідальності	- Готовність до відповідальності за власні вчинки; - наполегливість, самостійність самоаналіз, самоорганізація та самоконтроль у суспільних відносинах.	Високий 10-12 балів
2.	Вияв ціннісних ставлень до складників громадянської відповідальності	- Просуспільно-активна життєва позиція; - чесність; - виконання громадянських цінностей та норм;	Достатній 7-9 балів
		- Привласнення принципів та норм суспільної моралі; - планетарна та національна свідомість.	Середній 4-6 бали
3.	Знання та розуміння громадянських цінностей і норм	- Обізнаність із громадянських цінностей і норм.	Початковий 1-3 бали

3. Педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на уроках трудового навчання

Педагогічні умови розвитку в учнів громадянської відповідальності мають позитивний вплив на формування національних та загальнолюдських цінностей, виховання готовності до дотримання громадянських прав та свобод, поважного ставлення до традицій, культури мов спілкування та віросповідання народів світу (Національна доктрина розвитку освіти, 2001). Вони сприяють також формуванню компетентностей щодо реалізації громадянами прав та свобод, усвідомлення значущості просуспільних цінностей вільного, демократичного суспільства, верховенства прав та свобод його членів (Закон України «Про освіту», 2017), а також формують ціннісні орієнтири справедливості, утвердження людської гідності, чесності, наполегливості, відваги, доброти та розвивають ключову громадянську компетентність на засадах ідей демократії рівності прав людини та справедливості (Державний стандарт базової середньої освіти, 2020).

У контексті нашого дослідження педагогічні умови розвитку громадянської відповідальності розглядаємо як обставини здійснення продуктивно-цілісного навчально-виховного процесу, спрямованого на формування її складових та їх удосконалення.

В ході обґрунтування педагогічних умов розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання ми виходили з перевірених психолого-педагогічною практикою структурних концепцій розвитку особистості для обґрунтування шляхів формування в учнів громадянської відповідальності, методичних особливостей її розвитку в учнів у трудовому навчанні, організації громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами дидактичної взаємодії учнів та вчителя.

Першою умовою є використання перевірених психолого-педагогічною практикою структурних концепцій розвитку особистості для обґрунтування педагогічних технологій формування в учнів громадянської відповідальності. Важливість здійснення концептуального дослідження обумовлене потребою в поясненні та прогнозуванні засобами існуючих структурних концепцій в теорії розвитку особистості особливостей розвитку громадянської відповідальності учнів.

Згідно *концепції реалізації відповідальної залежності учнів у соціально значущих видах діяльності*, авторства А. Макаренка (1990), виховання такого сильного почуття як відповідальність здійснюється шляхом створення ситуацій емоційного переживання особистістю почуття громадянського обов'язку. Видатний педагог мав глибоке переконання щодо права педагога на втручання в розвиток та спрямування характеру особистості, вирішуючи це індивідуально згідно її якостей та нахилів, уміючи це зробити індивідуально в кожному конкретному випадку (Красовицький, 1999).

Методичною домінантою в цій концепції виступає виховання особистості через колектив і в колективі, орієнтуючи вихованців «на людей»,

здійснюючи гуманістичний захист кожної особистості провідним засобом виховання – колективом.

У системі виховання В. Сухомлинського втілена *концепція розвитку відповідальності особистості на засадах виховання в неї духовно-моральної ціннісної спрямованості та громадянськості*. За словами відомого педагога, в учнів із раннього віку необхідно формувати здатність жити відповідно до високих ідеалів, за принципами добра, включаючи розвиток сердечності, душевності, милосердя та людяності (Сухомлинський, 1977b).

У вияві громадянських якостей учнів щодо сприяння та допомоги іншим він вбачав найкращу мотивацію навчання. Позитивній емоційній мотивації учнів до навчання та формуванню інтересу до просуспільної діяльності сприяє гуманне колективне виховання, яке ґрунтується на пошуку найкращих рис, турботі про людину, на вправах у соціально-значущих вчинках, на відмові від примусу та покарань, на створенні у вихованців задоволення від навчання (Сухомлинський, 1977a).

Досвід В. Сухомлинського переконує, що формування потреб у вияві громадянської відповідальності формується тільки засобами захоплень, інтересів, має внутрішньо-особистісну детермінацію, якою визначається особистісне сприйняття зовнішніх соціальних упливів.

За *психодинамічною теорією особистості* З. Фрейда, громадянська відповідальність особистості обумовлюється здатністю до контролю ситуацій життя суспільства, розуміння мотивів власної поведінки та її спрямування за суспільно-значущими напрямками діяльності (Копець, 2008, с. 229). Умовами успішного розвитку громадянської відповідальності є, за З Фрейдом, здатність до продуктивної трудової діяльності та підтримка задовільних міжособистісних стосунків.

Згідно психодинамічної теорії особистості, просуспільна діяльність учнів спрямовується на зниження рівнів енергії збудження, існування якої обумовлена вродженими тілесними потребами у вигляді уявних образів психіки, щодо їхнього задоволення. Причиною соціальної активності людини З Фрейд називає її прагнення до зменшення напруження, викликаного цими бажаннями та потребами (Копець, 2008, с. 342). З іншого боку, соціальна відчуженість особистості відомий вчений-психолог пояснює сформованістю непродуктивного типу характеру людини внаслідок впливу почуття некомпетентності, залежності та депресії.

Згідно *гуманістичного напрямку в теорії особистості* А. Маслоу, проявом громадянської відповідальності є набуття особистістю досвіду пошани, взаємоповаги, визнання та довіри (Maslow, 1954), який обумовлює рух людини до самоактуалізаційних потреб, її прагнення стати такою, якою вона здатна стати у сприятливих суспільних умовах захищеності та безпеки, дозволяючи собі особистісне громадянське зростання, відмовляючись від старих звичок, долаючи страх та ризикуючи помилитися (Maslow, 1968).

Особистісні потреби учнів у самоактуалізації (прагнення стати такими якими вони можуть реально стати, виконуючи освітні завдання на найкращому

для них рівні розвитку власних нахилів та здібностей) спрямовані на зростання особистісної напруги, мають ієрархічну структуру, виникають та можуть задовольнятися тільки після задоволення потреб нижчого рівня: фізіологічних, безпекових, у любові та соціальної приналежності. Відсутність задоволення цих потреб, за гуманістичним напрямом теорії особистості, може викликати в учнів відчуття самоосудження та провини.

За *поведінковою теорією особистості* Б. Скіннера, розвиток громадянської відповідальності цілісної особистості обумовлюється провідним джерелом її розвитку – середовищем у найширшому його розумінні (Skinner, 2011). За цією теорією мотивація розвитку громадянської відповідальності обумовлена не тільки внутрішніми мотиваційними станами вихованців, а й взаємодією із зовнішнім освітнім середовищем, оперантне навчання в якому виступає джерелом набуття соціально-значущих особистісних новоутворень (Skinner, 1957). Особистість визнається продуктом навчання, а набуті нею властивості визнаються узагальненими поведінковими рефlekсами та соціальними навичками.

Будучи рушієм розвитку громадянської відповідальності, оперантне навчання обумовлюється, за Б. Скіннером (1988) стимулюючими подіями підкріплення, що здійснюються в часі з постійно-варіативними інтервалами. Найефективнішим методом формування бажаної поведінки Б. Скіннер називає позитивне підкріплення, що є вільним від неприємних для особистості стимулів.

Згідно *діяльнісно-вчинкової теорії особистості* Г. Костюка (1989) та В. Роменця (2006), громадянська відповідальність розуміється як складна динамічна система взаємодії психіки і поведінки, свідомості і діяльності, єдність яких визначають вчинки людини, що виступають основою розвитку суспільно-важливих особистісних властивостей. Така методологія забезпечує поступово-позитивне підкріплення реакцій громадянської поведінки, наближаючи її до суспільно-значущих проявів.

Здатність людини до суспільної діяльності обумовлюється, за Г. Костюком (1989), системою психічних властивостей та сформованістю свідомості. Опанування індивідом створених суспільством духовних та матеріальних цінностей, його діяльність зі створення нових цінностей визначається провідним чинником становлення особистості, яким обумовлюється розвиток її властивостей. Структуру особистості Г. Костюк описує через розвиток її якостей у відповідності з будовою діяльності, у якій ці якості набувають діяльнісних характеристик у формі мотиваційно, змістової та процесуальної складових.

У контексті діяльнісної парадигми В. Роменець визначає вчинок як складник діяльності, що складається з ситуації, мотивації, способів дії та визначає спосіб існування особистості (Роменець, 2006, с. 33–34).

Розглянуті структурні концепції розвитку особистості є першою умовою обґрунтування та використання педагогічних технологій формування громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання.

Другою умовою розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання ми визначаємо методiku здійснення цього процесу, яка передбачає наскрізний характер формування в учнів громадянської відповідальності в предметному трудовому навчанні, застосування педагогічних технологій розвитку громадянської відповідальності та дидактичну взаємодію всіх учасників освітнього процесу.

За сприяння держави, вітчизняних, зарубіжних громадських організацій, в останні два десятиліття в Україні налагоджено розвиток методичного супроводу громадянської освіти учнівської молоді (проекти, методики, міжнародні програми, розробки критеріїв, показників та рівні діагностики). Ряд авторських курсів із відповідним навчально-методичним забезпеченням були розроблені в останні роки та розповсюджені в ЗЗСО України: «Громадянська освіта» (2022), «Школа як осередок розвитку громади» (Десять років успіху громадянсько-активних шкіл Полтавської області, 2020), «Навчаємо демократії: базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та прав людини для вчителів» (2011), «Зростаємо в демократії: плани уроків для початкового рівня з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів» (Голлоб, Вайдінгер, 2012), «Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів» (2017), «Беремо участь у демократії: плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для старших класів середньої школи» (2016), та ін.

Інтеграція наскрізної змістової лінії «Громадянська відповідальність» в предмети ЗЗСО сприяє синтезу базових загальнолюдських цінностей в єдину світоглядну систему освіченості учнів. Громадянські цінності мають стати надбанням особистісного досвіду кожного учня, знайти своє використання не лише в освітньому просторі ЗЗСО, а у повсякденному житті школярів. Актуальності набуває впровадження різних педагогічних технологій із різноманітним змістовим наповненням та видами діяльності, спрямованим и на розвиток громадянської відповідальності учнів за загальноновизнаними принципами виховання (культуровідповідності, міждисциплінарності, природовідповідності, гуманістичної спрямованості, системності, інтегративності, демократизації, активності та добровільності, єдності навчання та виховання, наступності та неперервності) (Волкова, 2003, с. 377; Сахievич, 2011, с. 188).

Третьою педагогічною умовою розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання ми визначаємо організаційні умови, якими передбачено самоорганізацію (організацію) діяльності із прояву громадянської активності та відповідальності, впровадження демократичних основ в життя ЗЗСО, координації роботи батьків, учнів та педагогів у навчально-виховному процесі, створення триетапної системи забезпечення розвитку громадянської відповідальності учнів (когнітивно-, діяльнісно- та особистісно-орієнтований

етапи), розширення видів діяльності з розвитку громадянської відповідальності учнів.

Відповідальність перед суспільством та свобода виступають домінантними життєвими орієнтирами у розвитку особистості, що втілюються, як зазначає І. Бех (1998, с. 197), за гуманістичними та демократичними положеннями особистісно орієнтованого навчання і виховання. Суб'єкт-суб'єкту взаємодію учасників освітнього процесу має створювати психолого-педагогічне забезпечення, що ґрунтується на діалогічному підході.

Дидактичну взаємодію А. Цина (2011, с. 303) визначає як єдність управління освітнім процесом з боку педагога та самостійної діяльності з боку здобувачів освіти. Ним визначені три типи організації навчального процесу: навчання за допомогою та під безпосереднім керівництвом учителя; напівсамостійна сумісна освітня діяльність та повністю самостійна навчальна робота учнів. На підставі цього А. Циною визначені три закономірні етапи розвитку особистості учня:

- початковий (когнітивно-орієнтований) етап, спрямований на формування в учнів умінь самостійного навчання на засадах суб'єкт-об'єктної адаптації педагогічних технологій до індивідуальних особливостей учнів;

- основний (діяльнісно орієнтований) етап здійснюється на основі суб'єкт-суб'єктної дидактичної взаємодії учителя з учнями, коли навченість самостійній початковій діяльності надає особистісних впливів на формування ключових та предметних компетентостей учнів;

- завершальний (особистісно орієнтований) етап освітньої діяльності реалізується шляхом об'єкт-суб'єктної взаємодії учителя з учнями, коли учні набувають готовності до самовизначення індивідуальної освітньої траєкторії, а набута якість самостійності стає джерелом саморегуляції освітньої діяльності учнів (Цина, 2011, с. 303–304).

Слід зазначити, що сучасними ЗЗСО накопичено певний досвід використання методів та організаційних форм розвитку в учнів потреб до розвитку громадянської відповідальності на уроках трудового навчання, що робить необхідним його узагальнення та систематизацію за певними методиками досліджень для визначення закономірностей та методологічних підходів до виховання в учнів потреби у саморозвиткові громадянської відповідальності.

4. Методи розвитку громадянської відповідальності учнів 5–9 класів на уроках трудового навчання

В обґрунтуванні *методів* розвитку в учнів громадянської відповідальності в трудовому навчанні ми виходили з пояснення та прогнозування їхнього відбору та поетапного використання на засадах систематизованого у підрозділі 1.1 компонентного складу громадянської

відповідальності та визначеними нами вище концептуальними підходами щодо її розвитку.

На першому етапі розвитку громадянської відповідальності навчання учнів 5 класу розумінню громадянських цінностей і норм зорієнтовано змістом навчальної програми з трудового навчання на визначення у співпраці з учасниками освітнього процесу алгоритмів взаємодії для виконання суспільно-корисних, продуктивних трудових завдань і проєктів (Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5–9 класи, 2017).

Опанування учнями 5 класу громадянськими нормами та цінностями ми обґрунтовуємо на основі концепції їхньої участі у соціально-значущих, просуспільних видах діяльності, орієнтованих на виховання такого сильного почуття як відповідальність у колективі та через колектив, шляхом особистісного переживання власного громадянського обов'язку (Макаренко, 1990). Розуміння необхідності виконання учнями громадянських норм та цінностей зорієнтований метод «Обов'язки, права та правила у навчальній майстерні» (Навчання демократії: збірник практичних занять з освіти дітей для демократичного громадянства та освіти з прав людини, 2020; Посібник з освіти дітей правам людини «Компасіто», 2021). Робота учнів у команді та в співпраці з учителем полягає в розробці правил внутрішнього розпорядку у навчальних майстернях задля забезпечення їхніх прав та відповідальності за спільно прийняті рішення з виконання обов'язків.

Запропоновані групами учнів переліки права і обов'язків обговорюються та голосуються за п'ятьма основними правилами та обов'язками, яких мають дотримуватися усі ті, хто перебуває у навчальних майстернях. Вони записуються розміщуються на видному місці майстерень та підписуються всіма учнями. Таким чином, у співпраці з усіма учасниками освітнього процесу п'ятикласники обґрунтовують алгоритм їхньої взаємодії в майстерні, навчаються командній роботі, поціновуванню та повазі думок інших осіб, усвідомлюють визнання цінності їхніх власних думок, розуміють важливість дотримання правил безпеки та раціональної організації робочих місць у шкільних навчальних майстернях.

Привласненню учнями принципів та норм суспільної моралі сприяє використання, за обґрунтованими В. Сухомлинським концептуальними засадами розвитку відповідальності людини, шляхів виховання її морально-духовної ціннісної спрямованості та громадянськості (Сухомлинський, 1977b). Усвідомлення учнями 5 класу важливості виконання принципів та норм суспільної моралі забезпечує використання методу «Інсценування» (Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5–9 клас, 2017; Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді «Компас», 2021). Інсценізація текстів із характеристиками-описами прав людини сприяє усвідомленню учнями їхньої важливості у життєдіяльності. Без слів, лише засобами пантоміми команди учнів, відповідаючи на питання «Що таке права

людини?»), зображують провідні характеристики прав людини, дізнаючись про їхню важливість для повсякденного життя.

Розвиток громадянської відповідальності учнів 6–7 класів виводиться під час уроків трудового навчання на рівень усвідомлення та привласнення цінних для суспільства ставлень.

Навчання учнів 6 класу розумінню громадянських цінностей та нормами обґрунтовується за концептуальними засадами поведінкової теорії особистості Б. Скіннера, якими провідним джерелом особистісного розвитку визнається середовище, особистість визначається як продукт навчання, а її властивості розуміються як узагальнені поведінкові рефлексії та соціальні навички (Skinner, 1957; 1988; 2011).

Зміст трудового навчання орієнтує учнів 6 класу на розуміння важливості дотримання етикету у створенні свого позитивного іміджу (Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5–9 класи, 2017).

Навчання учнів висловлюванню та обговоренню власних думок, повазі точок зору інших людей у питаннях значення гігієнічних вимог до житла людини сприяє використанню на уроках трудового навчання методу «Школа – це життя: живемо екологічно» (Голлоб, Вайдінгер, 2012; Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5–9 клас, 2017). Формування відповідального ставлення до довкілля, готовності брати на себе відповідальність за прийняті рішення, вміння працювати в команді потребує пояснень із боку вчителя, що школа не є простором, де відбувається лише навчання, а виступає складовою середовища їхнього життя. Вона потребує постійної уваги до розв'язання соціальних, екологічних проблем. Об'єднані у групи учні отримують завдання зобразити та здійснити презентацію соціального плакату, який висвітлював би питання збору, утилізації сміття, яке постійно накопичується в приміщеннях школи. Презентація учнями, закріплених на стінах шкільних рекреацій плакатів, здійснюється на широкий загал, а також для місцевих громад. Шестикласники мають усвідомити відповідальність кожного з них за навколишній простір життєдіяльності, зрозуміти власну причетність у розв'язанні питань боротьби з забрудненням довкілля.

З метою створення в учнів 6 класу розуміння відповідальності як певного особистого внеску у покращення життя місцевих громад, для формування уявлення про роль відповідальності у створенні сприятливого середовища життя доцільним є використання методу «Я – за екологію, моя школа також...» (Голлоб, Вайдінгер, 2012; Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5–9 клас, 2017). Учні зображують на фліпчарті чи дошці дерево ідей, щодо тих питань, за які кожен із них може нести відповідальність у середовищі свого проживання. Кожен учень

висловлює по одній ідеї, що реєструється на аркуші-стикері та розміщується на загальному дереві ідей.

Учні мають усвідомити, що саме відповідальність виступає провідною складовою демократичної участі у збереженні навколишньої екосистеми. В них формується здатність до відповідальності в питаннях створення сприятливого середовища життєдіяльності в школі та в місцевій громаді.

Учні 7 класу навчальна програма трудового навчання орієнтує на раціональне використання різноманітних конструкційних матеріалів (Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5–9 класи, 2017). Навчання готовності до відповідальності семикласників за власні чинки, як прояв громадянської відповідальності, здійснювалося нами за концептуальними засадами психодинамічної теорії особистості З. Фрейда (Копець, 2008, с. 229), яка орієнтує на опанування учнями готовністю до контролю ситуацій суспільного та політичного життя суспільства, усвідомлення мотивів власної поведінки та її спрямування за просуспільними напрямами діяльності.

Застосування в трудовому навчанні методу *«Права людини та навколишнє середовище»* спрямоване на формування в семикласників позитивного ставлення до раціонального використання природних ресурсів (Живемо в демократії: плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів, 2013; Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді «Компас», 2021). Чотири групи учнів отримують по одному міжнародному документу, якими регламентуються вимоги до захисту довкілля: Стокгольмська Декларація з навколишнього довкілля, Орхуська Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у процесі ухвалення рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, «Брунтлендська доповідь» Міжнародної комісії ООН з навколишнього середовища і розвитку, Універсальна Декларація Матері Землі). Кожна група учнів самостійно опрацьовує зміст цих документів з подальшою презентацією перед усіма групами повідомлень щодо їхньої мети, проголошени ними прав людини та визначають до трьох умов, які є потрібними для практичної реалізації вимог цих документів на світовому рівні, в Україні та в місцевій громаді.

З метою розвитку у семикласників відповідального ставлення до власних вчинків використовувався метод *«Що станеться, коли...»* (Компасито: посібник по обучению детей правам человека. – Совет Европы, 2008), за яким здійснюється розвиток відповідальності учнів за використання лісових насаджень задля підтримання рівноваги в екологічних системах. Після пояснення вчителем, що іноді одна подія може призвести до цілої низки ситуацій та наслідків, групи учнів з 4–5 осіб отримують завдання, наприклад, з розгляду ситуацій щодо забезпечення місцевого виробництва будівельними та конструкційними матеріалами з деревини, демонструючи за методом каскаду наслідків вплив цієї ситуації на життя людей громади. Для презентації результатів роботи груп можуть бути використані методи інсценування,

виступ агітбригади, колаж та ін. Результатом має стати висновок учнів 7 класу щодо важливості економного використання деревини як природного матеріалу, усвідомлення кожним учнем особистої відповідальності за збереження довкілля. В подальшому учні можуть взяти на себе відповідальність за схваленні рішення шляхом розробки та здійснення екологічних проєктів із висадки чи збереження насаджень дерев, лісів, озеленення території школи та ін.

За програмою трудового навчання учні 8 класу мають навчитися обґрунтовувати свою позицію стосовно розвитку інноваційних екологічно чистих та ресурсозберігаючих технологій обробки конструкційних матеріалів (Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5–9 класи, 2017). Формування в учнів цього віку планетарної та національної свідомості, як прояву їхньої громадянської відповідальності, обґрунтовується нами за концепцією виховання морально-духовної ціннісної спрямованості та громадянськості В. Сухомлинського, що спрямована на розвиток готовності до життя за принципами добра та високих ідеалів, виховуючи душевність, людяність, сердечність та милосердя (Сухомлинський, 1977b).

Формуванню у учнів 8 класу планетарної та національної свідомості сприяє використання методу *«Увага, ми все бачимо»* (Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5–9 клас, 2017; Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді «Компас», 2021). Пояснивши учням, що на уроці буде вивчатися питання щодо одягу, який вони купують та соціально-економічні і природоохоронні наслідки зробленого ними вибору, школярі передивляються ярлики на їхньому одязі, дізнаючись та записуючі на дошці про те, у яких країнах і з яких матеріалів ці вироби були виготовлені, яка їхня вартість. Вчитель роздає учням інформаційні аркуші для вивчення складових вартості технологічної послідовності обробки текстильної сировини та пошиття одягу. Учні мають прийти до висновку щодо відповідальності кожного з нас за стан довкілля, дбайливе ставлення до одягу, прагнення долучитися у своїй громаді до кампанії з підвищення обізнаності школярів та її членів що економного використання ресурсів, впливу шкідливих речовин на довкілля.

Розуміння восьмикласниками необхідності розвитку та впровадження інноваційних екологічно чистих та ресурсозберігаючих технологій обробки конструкційних матеріалів забезпечується використанням у трудовому навчанні методу *«Який чудовий цей світ»* (Навчаємо демократії: базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та прав людини для вчителів, 2011), за яким учні усвідомлюють негативні наслідки зневажливого ставлення до природи, мотивуються до дій у місцевих громадах із покращення стану довкілля. Починаючи роботу над просуспільним проєктом, школярі мають виконати випереджаюче домашнє завдання з виконання трьох малюнків на тему: яке б довкілля вони не хотіли б мати; яким воно є насправді;

яке б довкілля вони хотіли б мати. Виконані учнями графічні зображення аналізуються на уроці за таким планом:

1. Чи було складно обдумувати особливості трьох різних видів довкілля?

2. Якби на малюнках, виконаних учнями, жили люди, то як би вони почувались?

3. Який із трьох виконаних Вами малюнків відповідає реальному довкіллю у Вашій громаді?

4. Що потрібно зробити членам місцевої громади задля поліпшення стану навколишнього середовища?

Підсумовуючи результати виконання цього соціально значущого проєкту учні краще усвідомлюють сучасні суспільні проблеми, вчать свідомому вибору способів власної поведінки та дій, краще розуміють згубні наслідки зневажливого ставлення до природи.

У дев'ятикласників, за програмою трудового навчання, формуються уміння щодо оцінювання результатів власної проєктно-технологічної діяльності як показника прояву громадянської відповідальності (Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Трудове навчання 5–9 класи, 2017).

Уроки трудового навчання учнів 9 класу виводять розвиток їхньої громадянської відповідальності на рівень сформованості самоаналізу, самостійності, самоконтролю та самоорганізації під час набуття досвіду просуспільної діяльності. Навчання дев'ятикласників виявам громадянської відповідальності у формі набуття досвіду пошани, взаємоповаги, довіри та визнання доцільно здійснювати за концептуальними засадами гуманістичного напрямку в теорії особистості А. Маслоу (Maslow, 1953, 1968). Такий концептуальний підхід у виборі методів розвитку громадянської відповідальності сприяє реалізації учнями 9 класу потреб власної самоактуалізації, прагнень стати такими, якими вони здатні стати.

Розвитку в учнів навичок критичного аналізу, самоактуалізації та самооцінки сприяє застосування методу *«Яка професія мені підходить?»*, за яким в учнів формується почуття своєї відповідальності за правильний вибір майбутньої професії (Беремо участь у демократії: плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для старших класів середньої школи, 2016). Для участі у грі *«Ринок праці»*, вчитель видає кожному учневі картки-пропозиції щодо майбутньої професії, а вони вирішують: приймати їм запропоновану пропозицію, чи ні. У розданих картках дев'ятикласники записують власні судження щодо відмови чи прийняття пропозиції. У випадку незгоди, учні продовжують пошук прийнятних варіантів роботи. Обмінюючись картками-пропозиціями один із одним, учні залишають у себе ті з них, які відповідають їхнім уподобанням. Повернення ж учнями карток-пропозицій без бажання отримання інші картки є ознакою того, що вони залишаються безробітними. Результатом проведення такої гри є самостійне виявлення учнями 9 класу почуття особистої

відповідальності за вибір професії, прояви власних вподобань та сильних сторін, самовизначення у виборі майбутньої професії.

Для об'єктивного оцінювання результатів виявлення дев'ятикласниками складових громадянської відповідальності, нами було застосовано концептуальні засади *діяльнісно-вчинкової теорії особистості* Г. Костюка (1989) та В. Роменця (2006), за якою діяльність розуміється як складна динамічна система взаємодії активної людини (суб'єкта) з суспільством (світом), що сприяє формуванню суспільно-значущих якостей особистості.

Демонстрацію учням 9 класів відкрито-прозорих шляхів прийняття значущих для суспільства рішень та демонстрацію форм участі людини у житті суспільства та громади ми організовували на уроках трудового навчання із використанням методу «Сходинок участі» (Скажи своє слово: посібник з переглянутої Європейської хартії про участь молодих людей у місцевому та регіональному житті, 2022). Після об'єднання учнів у групи по чотири-п'ять осіб, учитель роздає їм друковані картки «Сходинок», у яких описані форми потенційно-можливої участі дев'ятикласників у прийнятті важливих для суспільства рішень:

- повністю самостійне прийняття учнями рішень;
- партнерсько-рівноправні стосунки із дорослими;
- виконання учнями окремих пунктів важливих для громади проєктів;
- створення ілюзорності буцім-то участі учнів у прийнятті важливих для громади рішень;
- імітація участі представників учнівської молоді у прийнятті важливих для суспільства рішень;
- маніпулювання участю учнів у прийнятті важливих для громади рішень без впливу їхньої думки на кінцевий результат.

Учні отримували бланк таблиці 3, перший стовпчик якої визначає фактичний рівень їхньої участі у прийнятті рішень щодо реалізації важливих для суспільства проєктів та ідей. Це могли бути, наприклад, організація правил

Таблиця 3

Оцінювання рівнів сходинок участі учнів у реалізації просупільних ідей і проєктів

Рівні сходинок участі	Пояснення та обґрунтування
_____	_____
_____	_____
_____	_____

внутрішнього розпорядку у шкільних навчальних майстернях, прийняття важливих для колективного життя класу рішень щодо вибору його активу та ін. У другому стовпчику таблиці учні надавали письмові пояснення щодо визначення рівнів сходинок їхньої участі у реалізації суспільно-значущих

проектів та ідей. Результати, зафіксовані в таблиці обговорювалися у загальному міжгруповому колі.

Розглянуті методи розвитку в учнів 5–9 класів громадянської відповідальності на уроках трудового навчання мають специфічні особливості розвитку окремих її компонентів, впливаючи, водночас, певною мірою на розвиток інших її складових.

5. Стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проектно-технологічної діяльності

Набуття учнями не лише навчального, а й соціального досвіду, зацікавленість темою дослідження та його захоплюючий характер позитивно мотивують їх до дослідження просуспільних проблем (Богомолова, 2006, с. 35). Така творча проектна діяльність передбачає поетапний рух до досягнення усвідомленої учнями та актуальної для них мети. В теорії і методиці технологічної освіти визначаються чотири етапи роботи учнів над проектом:

- організаційно-підготовчий етап включає формування проектних учнівських груп, вибір теми, мети та методів для вирішення завдань проекту, планування та пошук інформації з досліджуваної проблеми;

- конструкторський етап включає збір даних, аналіз отриманих даних, підготовка висновків та оформлення результатів проектного дослідження;

- технологічний етап передбачає впровадження результатів проектної діяльності учнів на практиці;

- заключний етап включає публічну презентацію та захист проекту, оцінку проектної діяльності кожного учня (Коберник, 2003, 2012; Ящук, 2003).

Поетапне стимулювання громадянської активності учнів у трудовому навчанні засобами проектно-технологічної діяльності передбачає визначення для кожного з етапів виконання проектів певних методів виховання в учнів громадянської активності, виходячи з таких вимог: учнівські проекти повинні мати суспільно-корисну громадянську спрямованість; проектна діяльність учнів здійснюється на добровільних засадах; рівень вияву громадянської активності учнів під час виконання просуспільних проектів визначає ефективність процесу стимулювання та виховання громадянської активності.

Так, на організаційно-підготовчому етапі, метою якого стала орієнтація учнів на норми, моральні цінності та правила громадянського суспільства, відбувалося усвідомлення учнями певних соціальних проблем громадянського суспільства, формування мотивації до розв'язання суспільно-значущих проблем. Для цього нами використовувалися наступні методи стимулювання громадянської активності: дискусії, бесіди, розповіді, опитування, переконання, круглі столи, навіювання. Методами бесіди, опитування, розповіді, дискусії учні отримували інформацію стосовно актуальних соціальних проблем у їхніх місцевих громадах, висловлювали своє ставлення до них. Таким чином у них формувалися свідомість у сприйнятті суспільних

процесів, виявлялася громадянська позиція кожного учня. Методи мозкового штурму та круглого столу забезпечували осмислення учнями шляхів вирішення актуальних проблем соціального оточення.

Вчитель трудового навчання під час організаційно-підготовчого етапу проєктної діяльності виконує роль координатора, який організовує процес розвитку в учнів світоглядно-громадянських, морально-етичних уявлень, формує готовність до активної участі в суспільно-корисній громадянській діяльності. Свідома спрямованість громадянської активності учнів здійснювалася такими засобами стимулювання до участі в просуспільній проєктній діяльності як осмислення ситуації в соціальному оточенні та формування переконань. Для цього нами широко використовувалися такі традиційні засоби мотивації громадянської активності учнів, як проведення зустрічей учнів із цікавими людьми, соціальна та педагогічна підтримка, проведення ярмарків громадянських проєктів, надання учням можливості презентувати свої ідеї в колі однолітків, особиста вдячність та визнання (Приходченко, 2012, с. 102).

На другому, конструкторському етапі виконання учнями просуспільних проєктів, змістом якого був збір даних та аналіз отриманої інформації, підготовка висновків і оформлення результатів проєктного дослідження, відбувалося виховання в учнів таких важливих якостей громадянської активності як організаційно-комунікативні уміння. Для цього успішно використовувалися методи бесіди, трибуна думок, аукціон ідей, дискусія, мікрофон, заохочення та ін. В процесі стимулювання громадянської активності учнів вчитель демонструє ставлення до учнів як до свідомих суб'єктів проєктної діяльності. Це проявляється у тому, що кожен учень визначає, управляє та організовує власну поетапну проєктну діяльність разом із іншими учнями, несе відповідальність перед ними за виконані ним обсяги проєктної роботи, надає допомогу та підтримку іншим учасниками проєктної діяльності. Водночас, слід зазначити, що в цій роботі ми намагалися уникати надмірної опіки, критично-зневажливого ставлення до проєктної діяльності учнів, вирішення питань проєктної діяльності вчителем самотійно, що давало змогу спостерігати вияви учнями активності, небайдужості та зацікавленого бажання до участі у колективній співпраці над проєктом.

В ході реалізації третього, технологічного етапу впровадження результатів проєктної діяльності на практиці, метою виховання в учнів громадянської активності стало стимулювання розвитку відповідального ставлення, громадянських обов'язків учнів, готовності до колективної взаємодії в реалізації прийнятих проєктних рішень. Для цього були використані методи ділової та рольової гри, соціальні вправи, бесіди, вивчення громадської думки, педагогічні вимоги, наслідування прикладів просуспільно-відповідальної поведінки та самоаналіз. Виховний вплив реалізації проєктних рішень сприяв формуванню досвіду громадянсько-активної, відповідальної поведінки та комунікації учнів, умінь та навичок діяльності в громадах, розвитку самостійності та творчій діяльності.

Під час заключного етапу, з публічної презентації, захисту проєкту та оцінки проєктної діяльності кожного учня, для стимулювання громадянської активності учнів, здебільшого застосовувалися методи самоаналізу, самооцінки громадської думки, заохочення та похвала. Це забезпечувало формування в учнів відповідальності за результати власної проєктної діяльності, здатності до самооцінювання та самоконтролю в просуспільній діяльності. Свою дієвість у стимулюванні громадянської активності учнів на цьому етапі показала похвала учнів за якісне виконання проєктних завдань, виявлену ними відповідальність, прагнення щодо допомоги іншим учням під час виконання проєкту. Така методика суттєво впливала на позитивну самооцінку учнів, стимулювала їх до подальшого виконання проєктів із просуспільною спрямованістю

Таким чином, проєктна технологія трудового навчання є дієвим засобом стимулювання громадянської активності учнів, розвитку їхньої громадянської відповідальності, творчих нахилів, здібностей та критичного мислення. Інтегрований підхід до формування громадянської активності учнів під час проєктно-технологічної діяльності на уроках трудового навчання передбачає набуття учнями знань щодо своїх громадянських прав і обов'язків, опанування суспільними цінностями та нормами, усвідомлення важливості збереження довкілля та участі в житті місцевих громад, утвердження цінностей демократії, готовності до життя в сучасному суспільстві.

Література

1. Беремо участь у демократії : плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для старших класів середньої школи / Р. Голлоб, В. Вайдінгер. Пер. з англ. та адаптація Л. І. Паращенко, Ю. О. Молчанової; за заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. Київ: Основа, 2016. Том 4. URL: <https://www.living-democracy.com/uk/textbooks/volume-4/> (дата звернення: 15.02.2022)

2. Волик І. А., Цина В.І. Структура та особливості формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Педагогічні науки*. Полтава, 2018. С. 10–14.

3. Волик І., Цина В. Психолого-педагогічні основи підготовки майбутніх учителів-філологів до формування громадянської відповідальності учнів основної школи. *Молодь і ринок*. Щомісячний науково-педагогічний журнал. Дрогобич, 2022. № 2 (200) лютий. С. 72–77.

4. Голіна І. В., Кияшко Л. О. Місце громадянської активності у процесі формування особистості як суб'єкта політичного життя. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2002. №771. Серія: Психологія. №2. С. 65–74.

5. Голлоб Р., Вайдінгер В. «Зростаємо в демократії» : плани уроків для початкового рівня з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів / Пер. з англ. та

адаптація О. В. Овчарук. Київ: Основа, 2012. Том 2. URL: <http://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-2/> (дата звернення: 06.09.2022)

6. Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5-9 клас. Посібник для вчителя / Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та ін. Київ: [б.в.], 2017. 136 с.

7. Деденєв О. Ю., Цина А. Ю. Методи формування громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання. *Вісник національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. Вип. 12 (168). Серія: Педагогічні науки. Чернігів: Редакційно-видавничий відділ НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2021. С. 101-105.

8. Деденєв О., Цина А. Дослідно-експериментальна перевірка сформованості громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні. *Педагогічні науки: науковий журнал*. / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2022. Вип. 79. С. 16-21. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2022.79.264514>

9. Живемо в демократії : плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів. Т. 3. Київ: НАДУ, 2009.

10. Компасито: пособие по обучению детей правам человека. Совет Европы, 2008. URL: <http://www.eycb.coe.int/compasito/ru/> (дата звернення: 06.09.2022).

11. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності: проект. *Педагогічна газета*. 2000. № 6. С. 4.

12. Макаренко А. С. Методика виховної роботи. Київ: Рад. школа, 1990. 336 с.

13. Навчання демократії: збірник практичних занять з освіти дітей для демократичного громадянства та освіти з прав людини / Р. Голлоб, П. Крапф. Пер. з англ. та адаптація Н. Г. Протасової. Том 6. URL: <http://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-6/> (дата звернення: 10.11.2019).

14. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczercziya.pdf12> (дата звернення: 17.08.2019).

15. Овчарук О. В. Характеристики освіти для демократичного громадянства: європейський контекст. *Постметодика*. 2013 (3). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/1103> (дата звернення: 19.10.2022)

16. Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді «Компас». URL: <http://www.coe.int/uk/web/compass/where-do-you-stand-> (дата звернення: 19.10.2022).

17. Посібник з освіти дітей правам людини «Компасито». URL: http://www.eycb.coe.int/compasito/ru/chapter_4/4_37/asp (дата звернення: 23.09.2022)

18. Скажи своє слово: посібник з переглянутої Європейської хартії про участь молодих людей у місцевому та регіональному житті. URL: <https://rm.coe.int/have-your-say-manual-ukr/1680789a84> (дата звернення: 12.10.2022)
19. Сковорода Г.С. Твори: У 2-х т. Київ: Обереги, 1994.
20. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. Київ: Рад. школа. Т. 4, 1977. 640 с.
21. Трудове навчання. 5-9 класи: практ. посібник для вчителів / С. М. Дятленко, Р. М. Лешук, О. Ю. Медвідь; упоряд. С. М. Дятленко; за заг. ред. А. І. Терещука. Харків: Ранок, 2017. 128 с.
22. Prasanth J. K. *Methods Of Teaching Civics. Discovery Publishing House. 2004. 280 p.*
23. Volyk I. A., Tsina V. I. *Innovative Pedagogical Technologies for Forming Civic Responsibility for 7-8 Grade Students. Emergence of public development: financial and legal aspects: monograph /Yu. Pasichnyk and etc.: [Ed. by Doctor of Economic Sciences, Prof. Pasichnyk Yu.]: collective monograph. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 2019. P. 705-714.*